

Резиме

Лукианос Хасиотис

**Срби у Грчкој:
Српско избеглиштво у Грчкој за време Првог светског рата**

Прилог је посвећен проблему српског избеглиштва у Грчкој током Првог светског рата, где је осим војске, владе и делова државног апарата, уточиште нашао и највећи део цивилних избеглица. Проблем смештаја, преживљавања, школовања деце, односи са грчким властима и становништвом, проблем дезертера. Аутор пружа једну сложу слику стварности, која није једнообразна, и захваљујући грчкој грађи коју је користио, обогатио је новим детаљима. Посебну пажњу посветио је утврђивању броја и састава (старосног, социјалног, националног), избегличке популације, као делатностима у организовању образовања избегличке деце, културним активностима, проблемима са грчким властима, реакцијама становништва на нагли прилив великог броја странаца, утицај унутрашњих грчких прилика на однос према избеглицама.

Јован Качаки

УДК 336.71(497.1)“1920/1944”

**Судбина блага Петроградске заложне банке
(„Петроградская ссудная казна”)
у Југославији 1920–1944. године**

Апстракт: На основу досљудних архивских докумената, новинских извештаја и мемоарске грађе реконструисана је судбина блага Петроградске заложне банке (сребрни, златни предмети – залози и дејозити), које је за време Грађанског рата у Русији, 1920. године дослело у Краљевину СХС (Југославију). То се благо, садржано у 1.618 сандука (вероватне тежине 140 тона), с крађама, продајом, проневерама и (најмање) враћањем првобитним власницима, до краја 1944. смањило на свега 20 сандука. Последње сандуке су руски избеглички квислинзи евакуисали у Немачку, где су, после слома Рајха, у америчкој окупационој зони, 1948. били продајни у бесцење.

Кратка историја

У смутним данима грађанског рата на југу Русије 1918–1920. године, на станици Јејск (Ејск), антибольшевичке јединице заробиле су једну возну композицију. Она се неко време пре тога налазила и у рукама большевика – који, очигледно, нису схватили какав плен садржи. У тој композицији налазио се један део улога и залога Петроградске заложне банке¹. Од тог тренутка почела је одисеја тог блага, која ће га током времена однети у Краљевину СХС (право у Котор, па после неколико година – преко Бакра, у Београд). У Београду је оно – делом већ смањено крађама и распродајама у Котору², било чувано под контролом и повременим секвестром Министарства финансија Краљевине све до 1941. године. Тада су његове остатке одузеле немачке окупационе власти и предале (један део?) руској избегличкој квислиншкој управи. У септембру 1944. остаци тих остатака бивају евакуисани у Беч и Минхен, где се одисеја и завршава његовим нестанком.

¹ Генерал-лајтнант Ахрангелский, Сремски Карловци, 15.9.1922, Н° 01738 (Hoover Institution of War, Revolution and Peace, Atanford University, Stanford California, USA (у даљим напоменама: Hoover), Wrangel collection 94/5).

² Мирослав Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996, 259.

Током целог тог периода благо се – спорије или брже смањивало, бивало распродавано – делом легално, углавном илегално, или, најједноставније речено: бивало пљачкано. Постојање таквог огромног блага је у очима сиромашних руских избеглица, не само у Југославији, било стални извор гласина, сплетки, скандала, који су налазили одјека и у новинама. Далеки и потмули одјеци допрли су чак и до деведесетих година, када се у београдској штампи пронела гласина о проналаску у приватном власноштву „руског царског блага“, које се на крају показало безначајно.³ Поставља се логично питање: Колико је било то „огромно благо“, из чега се састојало, какви су му били порекло и судбина?

Данас, осамдесет година после приспећа у Југославију, и више од педесет година после коначног нестанка, у домаћих архивима нема практично никаквог трага о њему (то се, с мањим изузецима, може рећи за све приступачне архиве⁴, изузев можда архива Народне банке – али он је ионако неприступачан истраживачима). У архиву Hoover Institution of War, Revolution and Peace, Stanford University, Stanford California, USA у фондовима који се односе на руске избеглице у Југославији, у комбинацији са чланцима из оновремене руске избегличке и домаће штампе, ипак има довољно материјала за делимично осветљавање садржаја и судбине тога блага.

Прво је неопходно рећи неколико речи о функцији и устројству Петроградске заложне банке („Петроградская Ссудная Казна“). Та банка била је државна институција, највећа такве врсте у Русији, која је примала драгоцености (накит, златне и сребрне предмете) по два основа⁵:

1. Као *залоге*: као и све класичне залагаонице. Исплаћивала је у готовини део вредности власнику, који је имао годину дана времена да их откупи уз плаћање одговарајућег интереса и лежарине. Неподигнути предмети били су изгубљени за власника и били су продавани путем јавне лицитације после истека године дана.

2. Као *депозити*: реч је била о драгоценим предметима које је власник давао на чување банци. Време чувања је било до 30 година. Власници су били слободни да подигну предмете у било које доба, уз плаћање одређене тарифе за чување.

На почетку Првог светског рата, 1914. године, фондови Петроградске заложне банке су се знатно попунили предметима датим на чување

³ Мирјана Радошевић, Славица Вујчић: „Пронађен златни крст Петра Великог“, *Политика*, 8. фебруар 1990.

⁴ Архив Југославије, Историјски архив Београда, Архив Српске академије наука и уметности – Београд.

⁵ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 25.8.1922, Н° 21. (Hoover, Girs coll., 47/5).

(депозити). Током рата, услед новчаних тешкоћа, све већи број људи залагао је драгоцене предмете да би дошао до новца за живот. Године 1917, када је у једном тренутку изгледало да ће Немци заузети Петроград, Петроградска заложна банка је, са службеницима, евакуисана. Један њен део, о коме је овде реч, доспео је на југ Русије – прво у Јејск, онда у Јекатеринодар, затим у Феодосију, где су је бели сместили на један брод. У међувремену, банка је на Кавказу и на Криму чак и радила, омогућавајући залагачима и депозитарима да, после исплате дужних свота, подигну своје предмете⁶.

Први писани траг о намери владе генерала Врангела да још за време трајања борби предмете Петроградске заложне банке евакуише у Краљевину СХС налази се у писму руског посланика у Цариграду, А. А. Њератова од 27. маја 1920. године руском посланику у Београду В. Н. Штрандтману. У том допису Њератов тражи да Штрандтман замоли владу Краљевине СХС да одобри пријем предмета Петроградске заложне банке и да их по властитом избору смести у неку од лука Краљевине. При том су наведена и три услова под којима је влада Југа Русије спремна да драгоцености пренесе у Краљевину СХС:

„1. Сагласност (Владе Краљевине) да драгоцености остану на искључивом, потпуном и неограниченом располагању Финансијске управе при Главкомандујућим окружним снагама Југа Русије.

2. Стављање на располагање одговарајућих просторија за чување драгоцености (око 25 вагона) под сталном стражом.

3. Да 4–5 чиновника Финансијске Управе на челу са вице директором Кредитне канцеларије Управе Арнолдом Едуардовичем Ломејром буду стално уз драгоцености и да воде планиране операције.”⁷

Овде се први пут појављује релативно конкретна количина драгоцености: „око 25 вагона“. Две недеље касније, 12. јуна 1920. године, Штрандтман је тајним телеграмом обавестио Њератова да је министар иностраних послова Краљевине СХС дао сагласност да пароброд „Самара“ са товаром Петроградске заложне банке отплови за Дубровник, због чега је било потребно издати допунски аванс од 1.000 фунти стерлинга⁸. Истовремено, Штрандтман је о целој операцији обавестио свог претпостављеног, руског посланика у Паризу Н. Н. Гирса⁹. Транс-

⁶ Генерал-лајтнант Архангелскија, Сремски Карловци, 15.9.1922, Н° 01738. (Hoover, Wrangell coll., 94/5).

⁷ Њератов, А. А. – В. Н. Штрандтману, 27.5.1920, Н° 190. Hoover, (Hoover, Girs coll., 47/1).

⁸ В. Н. Штрандтман – А. А. Њератову, 12.6.1920, Н° 235. (Hoover, Girs coll., 47/1).

⁹ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 21.6.1920, Н° 566. (Hoover, Girs coll., 47/1); Треба напоменути да је М. Н. Гирс био на положају „Старијег посланика“ у Савету руских посланика – неформалном, али моћном органу остатка руске дипломатије на Западу, који је располагао извесним материјалним средствима заосталим у западним банкама из времена

порт Петроградске заложне банке стигао је у Котор највероватније у јулу 1920. године (а не „почетком 1920” – како се наводи у једном новинском чланку)¹⁰.

Скуп драгоцености, поред дела залога и улога Петроградске заложне банке, састојао се и од дела уметнина које је током большевичке управе Кијевом (да би се драгоцености сачувале од пљачке) сакупио „Свеукрајински Комитет за чување споменика уметности”. Осим тога, ту се налазио и део драгоцености Руског музеја императора Александра III. Он се састојао од неколико сандука и процењиван је на најмање 1,000.000 фунти стерлинга. Да ли је огромна и непроцењива нумизматичка збирка великог кнеза Георгија Михајловича (иначе „научно добро обрађена и детаљно описана”¹¹) била део збирке из Музеја – није јасно. У транспорту се налазио и део драгоцености Руске државне банке, који су чинили, између осталог, и вредносни папири, сребрни (7.000 кг) и бакарни (1.500 кг) ковани новац. Вредносни папири имали су номиналну вредност од 100,000.000 рубаља (царских)¹², а по другој верзији – верзији Врангеловог „Финансијског одељења” – свега 31,800.000 рубаља. Уз то, међу транспортованим вредностима налазила се и мања количина златног новца у вредности 4,045.81 рубаља у злату¹³.

Петроградска заложна банка је одмах после смештаја у Котору била отворена за издавање депозита и залога законитим власницима, уз наплату откупа, лежарине и трошкова транспорта из Русије¹⁴. Колико је власника успело да добије своје ствари у Котору, није познато. Свакако да је то био безначајан број, узимајући у обзир положај Котора, лоше саобраћајнице и чињеницу да су многи власници, ако су чак и избегли из Русије, живели ван граница Краљевине СХС. У то време догодило се и

царске Русије и Привремене владе. Тај савет састојао се углавном од руских посланика из царских времена. Штрандтман је био посланик владе адмирала Колчака, коју је Влада Краљевине СХС признавала – а то је био случај и са осталим руским посланицима. Врангелову Владу Југа Русије није формално признавао нико на Западу, а односи Савета руских посланика с њом су били – благо речено, натегнути. То је посебно важило за Штрандтмана, који је осећао и личну нетрпељивост према Врангелу. У каснијим годинама, када је Врангел напуштао Југославију, Штрандтман је у свом писму Гирсу описао своје олакшање „што га непријатни станар напушта” и зашто му ни на испраћај не иде (Штрандтман, В. Н. – Гирсу Н. Н. – поверљиво. (Hoover, Girs coll., 48/3).

¹⁰ А. Шелест, „Операции с Ссудной Казной”. *Последняя Новости*, № 942, Париж 18.5.1923. г.

¹¹ Вл. А. Маевский, *Русские в Югославию. Том 2*, New York 1966, 348.

¹² К. А., „Серебрянные операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923.

¹³ Г. Началнику, Финансовой части, Белград, 19 июля 1921 г, № 745. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

¹⁴ 25.8.1920.: „Объявление Правительственнаго Уполномоченнаго по устройству русских беженцев в Королевстве СХС”. (Hoover, Paleolog coll. 6/14).

да је мањи део драгоцености био украден из чуваних магацина, уз сарадњу стражара, што је откривено тек 1923. године. Реч је о вредности од 1.400 фунти стерлинга¹⁵.

У време када су товари Петроградске заложне банке стигли у Краљевину, у Београду је (у јуну 1920. године) основано предузеће „Руссосерб”, са седиштем у улици Обилићев венац 27. Према подацима о регистрацији друштва, међу оснивачима су били: Валентин Павлович Гајдуков, Јаков Матвејевич Хлитчијев, Пантелејмон Васиљевич Заболотски, гроф Михаил Толстој, Георгиј Потјехин и Енглез Роберт Смит¹⁶. На челу тог предузећа били су, између осталих, и оновременски „бизнисмени” Валентин Павлович Гајдуков („који испуњава своје обавезе куповине сребра без и најмањег шиканирања... и који уме да ћути, што је у пословима те врсте неопходно, а што се не може рећи за Н. Н. Љвова”¹⁷) и доцнији професор Универзитета у Београду и члан САНУ Јаков Матвејевич Хлитчијев¹⁸. Они су, како изгледа, уживали посебно поверење кругова око генерала Врангела за послове у вези са продајом сребрнина. Друштво је ушло у процес ликвидације 15. септембра 1923. године, када су тадашњи партнери Валентин Павлович Гајдуков, Хуберт Виљамович Џонс, Алексеј Фјодорович Донецки, Пантелејмон Васиљевич Заболотски и Јаков Матвејевич Хлитчијев, постигли међусобно поравнање¹⁹. У новембру 1924. године Друштво је огласом објавило престанак рада, иако се спорадично помињало у јавности све до 1927. године²⁰, и то са именом „Руско-Српско Друштво за Трговину и Индустрију – за развијање трговинских и индустријских веза у Словенским земљама”. Нешто касније то друштво је добило и монопол за продају („реализацију”) дела Петроградске заложне банке.

Личности које су се појављивале међу оснивачима, каснијих година учествовале су и у фиктивним куповинама драгоцености од Петроградске заложне банке и њиховој даљој препродаји, углавном енглеским

¹⁵ М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996, 259.

¹⁶ Олга Латинчић, Бранка Ракочевић, „Емигранти из Москве у Београду – привредници и уметници”, *Архивски преглед* 1–4, (1994–1995), Београд 1988, 65–79.

¹⁷ Г. Началнику Финансовой части, Белград, 19 июля 1921 г. № 745. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

¹⁸ Руссосерб, 28.6.1922. (Hoover, Wrangel coll. 154/58); Такође: Олга Латинчић, Бранка, Ракочевић, „Емигранти из Москве у Београду – привредници и уметници”, *Архивски преглед* 1–4, (1994–1995), Београд 1998, стр. 65–79.

¹⁹ Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, заоставштина Јакова Хлитчијева, бр. 14.620 (несрећена грађа).

²⁰ Олга Латинчић, Бранка Ракочевић, „Емигранти из Москве у Београду – привредници и уметници”, *Архивски преглед* 1–4, (1994–1995), Београд 1998, стр. 65–79.

купцима. Купци су понекад условљавали да се сребрни предмети продају не као такви већ као „сребрни лом”. Стога су, како су писали Врангелови противници, по Београду скупљани незапослени руски официри, избеглице и послати у Котор да чекићима разбијају сребрне чајнике, послужавнике и вазе, одбацујући стакло, слонову кост, ебоновину, па чак и сатне механизме²¹. Врангелове присталице су протестовале због таквог представљања ствари. Тако је кнез П. Долгоруков у једном чланку демантовао највећи део тврдњи Шељеста, који је износио тешке оптужбе на рачун „Врангелових агената”²². Противници су, међутим одговорили да – узимајући у обзир службени положај кнеза, као шефа „Одељења за пропаганду” при Штабу генерала Врангела – такав деманти, без конкретних података, не може бити претерано веродостојан²³. Кнежев деманти је додатно био ослабљен и једним анонимним текстом, у коме је, заједно с неким Шмитом и Цаконијем, именован као „први ред фиктивних купаца драгоцености”, од којих их је затим „откупио” „Руссосерб”, купац „у другом реду”, да би најзад били продати Енглезима²⁴, а све зарад „зидања” трошкова пословања и задовољавања жеље енглеских купаца „да се праве Енглези”, тј. да „не знају” порекло драгоцености. Горепоменути Шмит и Цакони вероватно су били В. П. Шмит и А. И. Цакони – који се касније, око 1928. године појављују као коаутори званичног финансијског извештаја о утрошку новца добијеног продајом злата Петроградске заложне банке са истеклим роком²⁵.

Овде треба узети у обзир и природу предмета које је Петроградска заложна банка поседовала. Залагачи и депозитари те банке припадали су имућнијим слојевима Петрограда, једног од центара руског јувелирства. Довољно је само поменути царске дворске лиферанте Овчиникова, Сазикова, Хлебникова – а да и не говоримо о Фабержеу, који је, осим филијала у Русији (Петроград, Москва и Одеса), од 1903. године имао и филијалу у Лондону²⁶. Једна од техника која је у руском јувелирству од краја 18. до почетка 20. века била доведена до

²¹ К. А., „Серебряныя операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923.; такође и: „По примеру красных. Агенты Врангеля распродают вклады петербургской ссудной казны”. *Последняя Новости*, № 693, Париж, 22.7.1922.

²² А. Шелест, „Операции с Ссудной Казной”. *Последняя Новости*, № 942, Париж, 18.5.1923. г.

²³ К. А., „Серебряныя операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923.

²⁴ „О поступцима Петроградске заложне банке и филијале Руске државне банке у Котору”. (Hoover, Wrangel coll. 155/59).

²⁵ В. П. Шмит, Н. Н. Львов, граф А. И. Уваров, А. И. Цакони, „Отчет финансово-контрольного Комитета об израсходовании сумм, вырученных от продажи просроченных закладов Петроградской Ссудной Казны”. (Hoover, Palcolog coll. 027/42).

²⁶ *Verzeichniss der Russischen gold- und silbermarken*, Slavisches Institut, München 1971, 67.

савршенства, била је комбинација драгоцених метала са емајлом (cloisonné) што је резултирало веома скупим предметима чаробне лепоте. Није вероватно да су такви предмети пре товарења у енглеске бродове били разбијани чекићима у Котору. Може се претпоставити да је нешто мање вредног материјала заиста и разбијано да би се задовољила форма, а да су битне и драгоцене предмете, који су били у већини, енглески „етичари” – трговци вероватно куповали на килограм („за топљење”). После приспећа у Енглеску може се претпоставити да су ти предмети бивали, по реалним ценама, изношени на антикварно тржиште. Осим тога, Врангелови су противници објавили да су се и у београдским комисионима почели повремено појављивати неки изузетно лепо сребрни предмети²⁷.

У елаборату Врангелове Финансијске управе, спомиње се и енглеска фирма *Wisham, Higgs & Co.*, као велики пословни партнер „Руссосерб”. Та фирма је поменута и као кандидат за преузимање („акционирање”) целокупног фонда Петроградске заложне банке и придружених драгоцености. Тај пројекат се морао држати у строгој тајности од руског посланика Штрандтмана, како се „Париз” (Савет руских посланика) не би умешао у целу ствар²⁸. Пројекат није остварен, али његово постојање речито говори о контроверзама између Врангелових присталица и руских политичара окупљених око Савета руских посланика. Загребачка „Вечерња њошња” писала је о количини од „40.000 кг злата и сребра” које је откупио енглески бродовласник Thomas Wilson из Hull-а, који су потом укрцани на енглески пароброд „Поло” у Котору²⁹. То потврђују и интерни документи Врангелове Команде³⁰. Та трансакција изазвала је узнемиреност и у Котору, тако да се управитељ тога града успротивио укрцавању³¹, а по наређењу Управе Царина, которска царинарница је наредила прекид рада Петроградске заложне банке и за неко време запечатила магацине³².

Врангелови противници међу самим избеглицама су (једну претходну?) продају искористили да у наслову једног новинског чланка истакну како Врангелови агенти распродају залоге и *дейозиџе*

²⁷ К. А., „Серебряныя операции Врангеля”, *Дни*, № 195, 23.6.1923.

²⁸ Г. Начальнику Финансовой части (елаборат), Белград, 19 июля 1921 г., № 745 (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

²⁹ „40 hiljada kg. zlata i srebra. Blago ruskih izbjeglica – Odvezli ga Englezi – Delegat Min. Financ. Požuruje izvoz”, *Večernja pošta*, No. 341, Zagreb, 23.8.1922; такође и: „Руско злато и сребро”, *Večernja pošta*, No. 342, Zagreb, 24.8.1922.

³⁰ Договор о продаже партии серебра, 28.6.1922. (Hoover, Wrangel coll. 154/58).

³¹ Ссудная Казна – Русско-Славянский банк – Руссосерб. 21.3.1921. и 19.5.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

³² Телеграмма: Ссудная Казна, Цакони – Д. Балабанову, Русское Посольство, Белград, 9.8.1922. (Hoover, Wrangel coll. 154/58).

„Петроградске Заложне Банке”³³ Холанђанима, Американцима и Французима³⁴. По званичним подацима, реч је о *залозима* чији је рок чувања био давно истекао³⁵. То потврђује и саопштење Штрандтмана (који се никако не може назвати Врангеловим пријатељем), Гирсу³⁶. Сумњу да се у вези с продајом тог „злата и адиђара... чија се вредност цени на најмање 800,000.000 златних рубаља...”, чине „разне шпекулације” изнела је и „Политика”, уз изражавање чуђења зашто Влада није дала никаква обавештења осим изјаве министра финансија Косте Куманудија да су продаја и извоз драгоцености одобрени, с тим да се противвредност депонује код Народне банке у валути, што ће касније бити исплаћено продавцу у динарима³⁷.

Колико је до 1923. године било продаја? По свему судећи, најмање четири. Једну од првих представљала је продаја 7.000 кг сребрног новца Руске државне банке³⁸. Том приликом добијено је нешто више од 10.000 фунти стерлинга³⁹. Следећа продаја била је у извозу – преко *Руссосерб*-а у Аустрију 1.120 предмета (713 сребрних, 311 златних са драгим камењем и 96 од недрагоценних метала) процењених на 32,174.500 аустријских круна (6.435 фунти стерлинга)⁴⁰. Трећа трансакција обављена је у октобру 1921. године, када је *Руссосерб* објавио да за ствари прегледане у Котору нема посебног интересовања, сем за четири крупна брилијанта (два по 17,5, један од 3,5 и један од 3 карата). Ипак, упркос малом интересовању, том приликом је било исплаћено 4.500 фунти стерлинга⁴¹. Најзад, највећа трансакција била је продаја 40.000 кг злата и сребра 1922. године⁴².

³³ „По примеру красных. Агенты Врангеля распродают вклады петербургской ссудной казны”, *Последняя новость*, № 693, Париж 22.7.1922.

³⁴ „Священная собственность. Из последних походов генерала Врангеля”, *Накануне*, № 93, Берлин 23.7.1922.

³⁵ В. П. Шмит, Н. Н. Львов, граф А. И. Уваров, А. И. Цакони, „Отчет финансово-контрольного Комитета об израсходовании сумм, вырученных от продажи просроченных закладов Петроградской Ссудной Казны”. (Hoover, Paleolog coll. 027/42).

³⁶ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 25.8.1922. г., № 21. (Hoover, Girs coll. 47/5).

³⁷ „Злато из Русије”, *Политика*, № 5156, Београд 1.9.1922.

³⁸ К. А., „Серебрянные операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923; такође и: Ссудная Казна – продажа серебрянной монеты. 18.3.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57); те: Ссудная Казна – Руссосерб, 13.7.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

³⁹ Ссудная Казна – Руссосерб – Русско-Славянский Банк, 21.3.1921. и 19.5.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁴⁰ Ссудная Казна – Руссосерб, 2.10–5.10.1921. (Hoover, Wrangel coll. 157/57).

⁴¹ Руссосерб Ссудной Казне, 17.10.1921, 1.11.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁴² Справка Ссудной казны, 11.8.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57); такође и: „40 hiljada kg zlata i srebra. Blago ruskih izbjeglica – Odvezli ga Englezi – Delegat Min. Financ. Požuruje izvoz”, *Večernja pošta*, No. 341, Zagreb, 23.8.1922.

Колико је и да ли је било још продаја, тешко је рећи. Постоје подаци о продаји драгоцености из раног плена Врангелове армије, процењеног на 10.000 до 15.000 фунти стерлинга, које су биле допремљене заједно с Петроградском заложном банком и чуване у Котору⁴³, те о још неким ситнијим продајама преко *Руссосерб*-а⁴⁴. Што се новца тиче, званично се помињала само свота од свега 110.000 фунти стерлинга – или у динарској противвредности 37,500.000 динара⁴⁵. Да ли се тај податак односи на све продаје, или само на једну, не зна се тачно.

Занимљиво је да је цела полемика у руској избегличкој штампи између Врангелових противника и присталица била вођена око продаје која је, према Врангеловим противницима, била **четврта** по реду⁴⁶, а коју су Врангелове присталице браниле као потпуно легитимну, при том не говорећи ништа о претходним продајама о којима су, бар делимично, сачувани подаци. Они су навели да је свота од 36,725.251,60 динара утрошена за помоћ руским војним избеглицама, док је за операције Петроградске заложне банке потрошено 319.800 динара, а да је свота од 12.971 фунти стерлинга била резервисана за залагаче као разлика између продајне цене предмета и суме коју дугују⁴⁷.

Да ли се може реконструисати колико је драгоцености укупно продато и новца добијено? На основу расположивих података, то није могуће тачно рећи. У сваком случају, сребро „за претопљавање” *Руссосерб* је продавао Енглезима 33% испод светске тржишне цене⁴⁸. Та резервисана свота је почетком 1923. године била процењена на 6,000.000 динара. С обзиром на тешку финансијску кризу Врангелове армије и увида да је резервисана сума за залагаче „превисока”, одлучено је да се од ње узме 3,500.000 динара „за потребе армије у Бугарској и Србији”, а 2,500.000 динара остави залагачима⁴⁹. Осим поменутих 37,000.000 динара, постоји и један незванични податак о своти која је добијена током целе операције

⁴³ Л. Ломејер – Г. Начелнику Финансијског Одељења (барону Тизенгаузену), 30.6.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁴⁴ Руссосерб – Ссудной Казне, 4.3.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁴⁵ В. П. Шмит, Н. Н. Львов, граф А. И. Уваров, А. И. Цакони, „Отчет финансово-контрольного Комитета об израсходовании сумм, вырученных от продажи просроченных закладов Петроградской Ссудной Казны”. (Hoover, Paleolog coll. 027/42).

⁴⁶ К. А., „Серебрянные операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923.

⁴⁷ В. П. Шмит, Н. Н. Львов, граф А. И. Уваров, А. И. Цакони, „Отчет финансово-контрольного Комитета об израсходовании сумм, вырученных от продажи просроченных закладов Петроградской Ссудной Казны”. (Hoover, Paleolog coll. 027/42).

⁴⁸ Ссудная Казна – цены серебра в 1921. году. (Hoover, Wrangel coll. 154/58).

⁴⁹ Протокол Совещания старших начальников Русской Армии и представителей Сметно-Распорядительной Комиссии и финансово-контрольного Комитета при Главнокомандующем. г. Београд, 20 января 1923. (Hoover, Wrangel coll. 108/10).

(дакле о збиру свих продаја драгоцености). Према подацима које је 1955. године у Буенос Ајресу објавио Ју. Сербин, Врангелова организација је „зарадила 70,000.000–80,000.000 динара, или око 4,000.000 америчких долара, при чему је био продат само мали део Петроградске заложне банке”⁵⁰. Колико је тај податак поуздан, тешко је рећи – јер у Београд је у децембру 1923. године, из Котора стигло само 40% од целокупног броја сандука са драгоценостима⁵¹. Дакле, ако се тврди да је „продат само врло мали део Петроградске заложне банке”, поставља се питање шта је било са разликом од тог „малог дела” од 60%, колико је недостајало приликом приспећа сандука Петроградске заложне банке из Котора у Београд?

Веома озбиљна критика таквог начина продаје драгоцености Петроградске заложне банке („испод руке”) произлазила је из тога да је Правилник Банке изричито налагао да се залози којима је рок прошао морају продавати „путем јавне лицитације”, а не како је стално чињено „испод руке”⁵². Штрандтман је, са своје стране, открио да је барон Тизенгаузен, финансијски агент Руске мисије у Београду задужен, између осталог, и за бригу о државним драгоценостима у Петроградској заложној банци, био умешан у „многе недостатке у управљању њоме, у организацији, итд.” Због тога га је сменио са положаја финансијског агента Мисије, одузео му дипломатску картицу, коју је вратио Министарству иностраних послова Краљевине, а истовремено је одбио да прихвати његову оставку и на положај у Петроградској заложној банци. Тиме је желео да подвуче непостојање службене везе између Руске мисије и Петроградске заложне банке. У закључку, Штрандтман је предложио да се Петроградска заложна банка преда под управу Краљевске Владе СХС⁵³. Гирс се сложио са Штрандтмановим одбијањем да прихвати Тизенгаузену оставку и на положај у Петроградској заложној банци, подвлачећи да он треба да поднесе властима које су га тамо и поставиле (тј. Штабу и Влади генерала Врангела). Сложио се с тим да би Штрандтманово прихватање оставке Барона Тизенгаузена, у светлу неправилности у раду Петроградске заложне банке, било неприхватљиво, јер би значило да руска дипломатија прихвата одговорност за неправилности у раду Банке⁵⁴.

Тизенгаузен је најзад смењен и са положаја финансијског агента Врангелове организације, али не због неправилности у раду у Петро-

⁵⁰ Ю. Сербин, *За правду*, Н° 317, Буенос Ајрес 8.10.1995.

⁵¹ 27-ој Протокол. Перевод. Сост. 7.12.1923. Белград. (Hoover, Girs coll. 47/7).

⁵² К. А., „Серебряныя операции Врангеля”, *Дни*, Н° 195, Берлин, 23.6.1923.

⁵³ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 5.3.1923, Н° 359 (Hoover, Girs coll. 47/6).

⁵⁴ М. Н. Гирс – В. Н. Штрандтману, 15.8.1923, Н° 695 (Hoover, Girs coll. 47/7).

градској заложној банци, него само због „његових финансијских неправилности у Руско-славјанској банци”, у чијој управи је он такође био⁵⁵. Узнемиреност у руској избегличкој, и у домаћој јавности поводом догађаја око Петроградске заложне банке допринела је да Краљевска влада донесе одлуку о печатењу магацина Банке у Котору и спровођењу пописа драгоцености током 1923. године. О томе је Штрандтман одмах известио Гирса⁵⁶. Иако је Влада Краљевине СХС тиме нарушила првобитни споразум са Владом Југа Русије (предмети Банке су били примљени у земљу као „роба у транзиту”⁵⁷), Штрандтман није протествовао, јер је и сам предложио такво решење. Он је министра иностраних послова Нинчића само молио да узме у обзир да треба заштити интересе приватних депозитара/залагача. Нинчић га је тим поводом упутио на министра финансија. У разговору с њим, Штрандтман је поменуо још једну узнемиравајућу чињеницу. Наиме, сазнао је да се большевичка влада у Москви активно занима за драгоцености Петроградске заложне банке и да њени представници у Лондону траже контакт с једном енглеском фирмом, нудећи продају сребрних драгоцености које се „налазе у једној јадранској луци”⁵⁸. На ту сумњу се надовезала чињеница да је једном од депозитара Банке, који се жалио Министарству финансија Краљевине како не може због секвестра доћи до својих предмета, речено „да је генерал Врангел продао један део Петроградске заложне банке, а да ће остатак бити враћен законитој Руској влади”⁵⁹. Уз бојазан да ће пошто Француска призна Совјетску владу, њу одмах признати Краљевина СХС, између осталог и због тога што је Штрандтман проценио да Нинчић верује у „руски патриотизам и словенски идеализам Чичерина” (комесара за спољне послове СССР), Штрандтман је молио Гирса да му одобри да Краљевској влади упути ноту у којој би подвукао да је Петроградска заложна банка предмет интересовања „читаве руске емиграције”. У међувремену је Министарство финансија у Београду оформило Комисију под председништвом члана Државног савета М. Радивојевића, која је, у присуству представника Руске мисије у Београду и Петроградске заложне банке, радила на попису драгоцености Банке у Котору⁶⁰.

У јануару 1924. године Штрандтман је јавио Гирсу да је Петроградска заложна банка са својим персоналом стигла у Београд,

⁵⁵ Ссудная Казна – Русско Славянский Банк, ноябрь 1924. (Hoover, Wrangel coll. 152/46).

⁵⁶ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 10.7.1923. г. Н° 1053 (Hoover, Girs coll. 47/6).

⁵⁷ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 25.8.1922. г. Н° (Hoover, Girs coll. 47/5).

⁵⁸ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 10.7.1923. г. Н° 1053 (Hoover, Girs coll. 47/6).

⁵⁹ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 10.7.1923. г. Н° 1053 (Hoover, Girs coll. 47/6).

⁶⁰ 16-й Протокол, Перевод, К Н° 4. Белград, 1923. г. (Hoover, Girs coll. 47/7).

али да нема новаца за њихове плате. Зато је молио Народну банку Краљевине за кредит од 18.500 динара месечно, уз залог од четири килограма „златног лома”, који је био у својини Петроградске заложне банке⁶¹. До почетка 1925. године, све активности Банке биле су замрзнуте. Тек у јануару 1925. године, на основу решења Министарског савета Краљевине СХС, објављеног у *Службеним новинама* и штампаног у виду посебне брошуре, била су објављена правила о даљем раду Банке⁶⁵. Битне одредбе су биле да је подносилац захтева за издавање предмета (залога или депозита) морао да преда доказни материјал Петроградској заложној банци или Руској државној банци, које су то прослеђивале правном референту Државне комисије (тј. Министарства финансија Краљевине). Правни референт би потом испитивао околности и достављао свој извештај Државној комисији, која је тек након тога могла да донесе одлуку за издавање или неиздавање тражених предмета. Према том је правилнику успешни молилац био дужан да исплати дуг по залозима, чуварину по депозитима и поврх тога још 9% од процењене вредности (за трошкове транспорта робе из Русије у Котор и из Котора у Београд). По Правилнику требало је обављати све активности током следећих шест месеци (до 17. јуна 1925. године) – до када је, претпостављало се, то питање требало да буде решено⁶².

Колико се тачно тада појавило успешних молилаца за повраћај депозита или откуп залога, тешко је рећи, јер се њихов број нигде не помиње, али се може претпоставити да није био велики. У сваком случају, после објављивања Уредбе у штампи, у земљи и иностранству појавили су се огласи о могућности и условима подизања драгоцености. То је допринело и формирању тржишта за посредовање и промет папира (признаница о депозиту/залогу)⁶³. Уз то, појавио се одређен број приватних посредника („комисионара”) који су се тим послом бавили уз провизију, нарочито у име власника који су живели у иностранству. Један од познатијих комисионара био је гроф А. И. Уваров. Он је у том послу користио и свој положај члана (Врангеловог) Финансијско-контролног комитета⁶⁴.

⁶¹ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 19.1.1924. г. № 61 (Hoover, Girs coll. 1/1).

⁶² *Правилник за издавање залога и дејозиција из Пејроградске заложне банке и Руске државне банке, које су из Русије преко Кошора пренети и налазе се у Београду сходно решењу Министарског савета Пов. и бр. 72, од 3. септембра 1924. године*, Београд 1925.

⁶³ Оглас је објављен у: *Наше будуће*, Но. 1 (11), Белград 1925: „Корреспондент Петроградской Ссудной Казны шумадијский Кредитный Банк, Босанска ул. 81, собств. дом, Белградское отделение... Русский Отдел... Принимает на себя поручения...”.

⁶⁴ В. П. Шмит, Н. Н. Львов, граф А. И. Уваров, А. И. Цакони, „Отчет финансово-контрольного Комитета об израсходовании сумм, вырученных от продажи просроченных закладов Петроградской Ссудной Казны”. (Hoover, Paleolog coll. 027/42).

У мају 1925. године Штрандтман је јавио Гирсу да су правила о издавању предмета врло чврста и да Државна комисија не дозвољава никакве модификације, нити продужење рока⁶⁵. Истовремено, обавестио га је да је дневник „Политика”, који је „веома близак Министарству иностраних послова”, објавио телеграм совјетског помоћника комесара иностраних послова Литвинова, од 11. маја 1925. године упућеног Момчилу Нинчићу министру иностраних послова, у коме се у име Владе СССР протестује због одбијања Владе Краљевине СХС да преда Совјетској влади драгоцености Петроградске заложне банке⁶⁶. Већ је у „Политикином” чланку било наговештено да одговора на тај телеграм неће бити, или, ако га и буде, да ће одговор садржати став Владе Краљевине да су Литвиновљеве тврдње неумесне, јер Влада Краљевине СХС сматра драгоцености Петроградске заложне банке приватном својином, а не имовином коју је Совјетска влада национализовала.

После истека рока од шест месеци, када је било могуће подизати залог, на Петроградску заложну банку је поново стављен секвестар. Ипак, нешто касније Министарство финансија је продужило рок издавања депозита и залога до 16. јула 1926. године⁶⁷. За време трајања секвестра, на сцену у Београду поново су ступиле мање или више утицајне личности из руског избегличког естаблишмента, које су активностима на разним странама покушавале да се секвестар скине и да Банка дефинитивно пређе под контролу руског избегличког естаблишмента. Већ поменути гроф Уваров је у томе имао истакнуту улогу. Он се у јуну 1926. године прво обратио генералу Врангелу, који је у то време живео у Бриселу, узнемиравајућим обавештењем да у неповољном случају постоји могућност да Влада Краљевине СХС донесе

⁶⁵ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 17.5.1925, Но. 641 (Hoover, Girs coll. 48/3).

⁶⁶ „Литвинов – Нинчићу – Совјетска влада тражи повратак имовине петроградске Заложне Банке”, *Политика*, Но. 6125, Београд, 14.5.1925: „Вашим телеграмом од 22.2.1923. г. Ви сте обавестили Комесаријат за Иностране Послове да је Ваша Влада одлучила да образује Комисију за чување драгоцености Петроградске Заложне Банке. Приватна лица и банке у Русији сада добијају од југословенских банака проспекте у којима се налазе драгоцености Петроградске Заложне банке. Из саопштења ових банака произлази да 17. јула истиче рок за добијање наведених залога и депозита. Влада С. С. Р. констатује да је Влада Краљевине СХС примивши драгоцености Петроградске Заложне Банке, уместо да их преда Совјетској Влади, узела на себе и одговорност за очување ових драгоцености. Зато Совјетска Влада сматра арбитражним све мере које је Ваша Влада предузела у односу на ову имовину, као и означени рок. Императивно захтевајући враћање драгоцености Петроградске Заложне Банке, Совјетска Влада и даље наставља да сматра да је Краљевска Влада непосредно одговорна за очување ове имовине, налазећи да не постоје никакве законске основе за мере које су предузете у односу на наведену имовину, па задржава права да у супротном случају захтева накнаду претрпљених губитака у име своје и у име грађана Савез Сов. Републ. Но. 4192. Помоћник Комесара Иностранних Послова Литвинов”.

⁶⁷ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 31.12.1925. (без броја), (Hoover, Girs coll. 48/3).

одлуку да распрода остатак драгоцености Петроградске заложне банке, што би пре или касније могло довести до предаје тог новца совјетској влади. Та средства је Уваров „желео да стави на располагање (Врангеловој) Врховној команди за ублажавање тегоба Армије у ово тешко време”. Врангел је – упркос безнадежној финансијској ситуацији свог покрета, одлучно одбио да учествује у било каквој Уваровљевој комбинацији, наглашавајући да ни 1922. године није одобрио продају целокупне имовине Петроградске заложне банке, не желећи да повређује права индивидуалних власника, те да се име његовог покрета користи у евентуалним будућим трансакцијама⁶⁸. Истовремено, у интерној преписци Врангел је оцењивао грофа Уварова као „глупака” и дословно је рекао: „...са таквим посредником као што је гроф Уваров, цео предмет Петроградске Заложне Банке не само да неће имати никаквог резултата, него се може завршити великим скандалом”⁶⁹. Не успевши да оствари ту комбинацију, гроф Уваров се за неко време притајио да би после смрти генерала Врангела наставио с покушајима да се дочепи преостале банчине имовине.

Почетком 1927. године секвестар је опет био скинут. Управа Петроградске заложне банке дала је обавештење преко новина, у коме се тврдило да нема никаквих препрека да законити власници робе „ову, по уплати дужних износа, подигну”⁷⁰. Демантоване су гласине о могућем пребацивању преостале њене имовине у иностранство. Истовремено је скренута пажња на чињеницу да је сва сума одраније продатих залога и „других драгоцености” током 1922. године, предата Финансијској управи генерала Врангела, која „сада себе назива Финансијско-Контролни Комитет, са седиштем у улици Крунској бр. 63”. Наглашено је и да тај Комитет нема, заправо, никакве везе са Петроградском заложном банком. Још да Комитет, до 1. фебруара 1927. године, после одбитка дуга и 15% од остварене продајне цене, исплаћује евентуалне разлике власницима продатих залога⁷¹.

Гроф Уваров, истакнути члан Комитета, у Београду је формирао „Друштво за очување приватне имовине”, које је, по мишљењу Сергеја Николајевича Палеолога, члана Државне комисије Краљевине СХС за помоћ руским избеглицима, и познатог конзервативног руског избеглич-

⁶⁸ Ген. Врангел – Н. Н. Чебишеву, 24.6.1926, Но. 2099/с. (Hoover, Wrangel coll. 151/42).

⁶⁹ Ген. Врангел – „Дорогому Николау Николаевичу... (Чебышеву)?”, 6.4.1926. и 13.4.1926, Но. 2087/с. и 2092/с. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁷⁰ Управа Петроградског Заложног Банка – „О Петроградской Ссудной Казне”, *Россия*, № 21, Белград 30.1.1927. г.

⁷¹ Употребом израза „друге драгоцености” изгледа да се индиректно признаје да су продаване и друге ствари, осим званично одобрене продаје залога којима је рок чувања истекао.

ког политичког радника, било само фасада за махинације⁷². Уваров се у избеглиштву бавио сумњивим комисионарским пословима и био је под великим утицајем извесног Константина Чабовског, „бизнисмена Чабовског”, алиас Петра Чичарова, кога је 1921. године Општа полиција града Београда интернирала у Горњи Милановац, а потом, 1928. године, у Велико Градиште, због „кривотворења исправа и шверца”⁷³. Чабовски се, иначе, пре овога, истакао и као сарадник у финансијским малверзацијама руског конзула у Београду Јемељанова током 1921. године⁷⁴. После повратка у Београд, Чабовски се придружио „Друштву...” грофа Уварова. У свом лобирању пред Министарством финансија у Београду, Уваров се вешто служио благонаклоношћу и препоруком великог кнеза Николаја Николајевича, чије је име као најстаријег живог члана династије Романов и бившег главнокомандујућег Руске армије у Првом светском рату доста значило у Београду. Палеолог се ужасавао од перспективе да Уваров са својим „Друштвом...” успе да добије контролу над преосталом имовином Петроградске заложне банке и тиме наруши репутацију великог кнеза. Уварову је за остварење планова било потребно и одобрење Палеолога, који је био истакнути присталица великог кнеза. Палеолог је одлучно одбио да Уварову изда, противно својим сазнањима и уверењима, потврду према којој „гроф Уваров током целог свог избегличког живота није био члан ниједне избегличке организације, да никада није водио неке послове са избегличким новцем, као и да је личност достојна пуног поверења”⁷⁵. Да ли је Уваров, у подухвату добијања контроле над Петроградском заложном банком преко свог „Друштва...”, тада у потпуности успео, није познато.

Међутим, Уваров и Чабовски нису били усамљени. После дуге тишине о судбини Банке, вреди цитирати једно писмо из 1938. године,

⁷² С. Н. Палеолог – С. Е. Крижановском и кнезу Н. Л. Оболенском, 30.11.1928. г., № 3156. (Hoover, Paleolog coll. 27/43).

⁷³ Уверење Опште полиције Управе града Београда Краљевине СХС, Бр. 11110, од 20.11.1928. године, (Hoover, Paleolog coll. 27/43).

⁷⁴ „Дело Емељанова”, *Русь*, № 2, Белград 1921. г.; Треба нагласити да је конзул Јемељанов, у сарадњи са још неколико лица, организовао крађу средстава из финансијске помоћи коју је Влада Краљевине СХС давала руским избеглицима. Подвала се заснивала на принципу „мртвих душа” за које су помоћ узимали сарадници Јемељанова – и он сам. На тај начин је украдено, 2,000.000 динара. Пред само откриће подвале, Јемељанов је са новцем побегао у Румунију. Неки од његових сарадника, између осталих и Чабовски, интернирани су и целу аферу су у запећак гурнули руски избеглички и српски естаблишмент. Уредник листа *Русь*, А. Суворин, који је одлучно осудио аферу и захтевао законске мере, прошао је најгоре – други број његових новина је био забрањен и одузет, а њему је забрањено да ће бити прогнан из земље ако настави такву активност.

⁷⁵ С. Н. Палеолог – С. Е. Крижановском 5.12.1928. г. (Hoover, Paleolog coll. 27/43).

које у новом светлу приказује догађања око ње. Реч је о писму Владимира Христиановича Даватца, истакнутог математичара, члана Руског научног института у Београду и хроничара Врангеловог покрета, свом колеги, члану Института, истакнутом економисти и политичару Петру Бернгардовичу Струеву у Париз⁷⁶. У писцу Даватц јавља Струеву да су у Београду била ухапшена два службеника Петроградске заложне банке: Гензел и Квешински. Они су, заједно са (тада већ покојним) Шељестом, успели да од српских власти добију, у комбинацији са заједничком „Српско-руском комисијом” на располагање драгоцености Петроградске заложне банке. То показује да је, изгледа, пројекат грофа Уварова делимично успео. У сваком случају, та „Српско-русска комисија” годинама је „водила” Петроградску заложну банку и, како саркастично закључује Даватц, „успешно извела” читаву операцију. Нажалост, имена српских чланова Комисије није могуће установити, али зна се да без њихове сарадње та „операције” није могла да успе.

Једина дилема у читавој акцији била је – да ли ће и када, цела ствар изаћи на видело. Након хапшења, Гензел је одмах признао проневере драгоцености у износу од више милиона (динара?). Говорило се да је на његовом иностраном рачуну откривено 2,000.000 (није јасно које валуте). Специјални судски истражитељ послат је у Париз и Лондон да испита те рачуне и књиге неколико јувелирских фирми. У тај бизнис била је уплетена и београдска фирма „високопоштованог хришћанина Гришке Филантропа” (чувена београдска комисиона радња Григорија Григорјевича Миткевича, прозваног из „милоште” Гришка Филантроп, за кога је међу избеглицама владало уверење да је „дерикожа” руске избегличке сиротиње), који је организовао партију „Федерација руских радних хришћана”, а за кога се касније, током немачке окупације Београда, говоркало и да је био повезан са Гестапоом. „Гришка Филантроп” је у то време такође био ухапшен, чак су му неколико дана и јело носили у затвор. Но, убрзо је ипак слободно шетао Београдом⁷⁷.

Покушај квантификације блага Петроградске заложне банке

На питање: Колико је тачно било тих драгоцености? – одговор није лако дати. Званични документи садрже само фрагментарне податке. Спорадично се говори само о броју сандука, ретко и само делимично о њиховом садржају, а најређе о тежинама тих сандука и предмета у њима. Штампана је углавном писала о „великим вредностима”, ретко помињући цифре. У жељи да квантитативно реконструиремо садржај тога блага,

⁷⁶ В. Х. Даватц – П. Б. Струеву, писмо 3.9.1938. г. (Hoover, Struve coll.).

⁷⁷ В. Х. Даватц – П. Б. Струеву, писмо 3.9.1938. г. (Hoover, Struve coll.).

принуђени смо да се ослонимо на претпоставке, утемељене на фрагментарним подацима.

Прва позната чињеница говори да је у Банци било „око 25 вагона” драгоцености⁷⁸. Поред тога, отпуштени чиновник Петроградске заложне банке, А. Шељест је у једној анализи навео конкретне цифре⁷⁹, што са до сада наведеним подацима омогућава да се састави једна врста табеларног прегледа имовине чуване у Банци:

ГОДИНА	БАНКА/ЗБИРКА	КОЛИЧИНА/ТЕЖИНА	САСТАВ
1920.	Све	„25 вагона”	разне драгоцености
1920. ⁸⁰	Петр. зал. банка	580 сандука	депозити (изм. осталог Руског музеја)
	Петр. зал. банка	700 сандука	залози (22.300 комада)
	Рус. држ. банка	283 сандука	приватни депозити, залози, судски депозити
	Кијевски комитет	55 сандука	старинске иконе, злато, сребро из 16–17. века

Занимљиво је да се те цифре доста добро слажу са интерним подацима Врангелове команде. У том документу се још прецизира да се у Котору, у оквиру Петроградске заложне банке, у депозиту Музеја императора Александра III чува и „јединствена у свету, изузетно ретка колекција руских медаља, која представља како по свом научном тако и по свом уметничком значају огромну вредност”. При пробном отварању сандука, у новембру 1921. године, констатовано је да садрже колекцију руских историјских медаља и монета, како изгледа само послепетровског периода, од којих је већина била у више примерака. Није било никаквог описа нити каталога те колекције. То би могли да процене само експерти. Колекција се налазила у четири сандука, заједничке тежине око 500 килограма⁸¹. Уопште, садржина разних сандука са драгоценостима није

⁷⁸ Нератов, А. А. – В. Н. Штрандтману, 27.5.1920, № 190. (Hoover, Girs coll. 47/1).

⁷⁹ А. Шељест, „Операции с Ссудной Казной”. *Последния Новости*, № 942, Париз, 18.5.1923. г.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ Содержание Ссудной Казны. 11.8.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/58).

била тачно позната, о чему сведочи и извештај о „случајном налазу непознатих драгоцености”. У једном сандуку Државне банке између сребрних предмета нађена је плехана кутија са „златним накитом, врло крупним брилијантима, итд. – процењена на 100.000 златних рубаља...”⁸²

Дакле, ако прихватимо да је првобитно у Банци било депоновано „25 вагона” са 1.618 сандука (дакле, просечно 65 сандука по вагону) и узимајући у обзир да просечна носивост износи 10.000 кг по вагону (а то представља „свега” 250 тона драгоцености), долази се до просечне тежине од 154 килограма по сандуку. Узимајући у обзир да је основни садржај драгоцености било сребро/злато, тежина по сандуку не изгледа претерана. Дакле, процена да је било „око 25 вагона” са 1.618 сандука драгоцености, који су допремљени 1920. године не у Дубровник, како је првобитно било планирано, него у Котор („војна складишта на Бенову”⁸³), на први поглед не изгледа нереална. Занимљиво је да је о постојању тога блага у Краљевини, те о његовим продајама, домаћа јавност била обавештена преко новина тек 1922. године⁸⁴.

У новембру 1923. године стигло је наређење од министра финансија да се претходно наложени комисијски попис блага прекине и да се све драгоцености пренесу на чување у Београд. До тада је било прегледано и пописано свега 215 сандука, бруто-тежине 8.193,640 кг⁸⁵. Та тежина и број прегледаних сандука изазивају извесне недоумице. претходна претпоставка била је да би (на основу података о „25 вагона” и „1.618 сандука”) средња тежина сандука требало да буде 154 кг. Међутим, наведени попис показује да је средња тежина сандука (будући да се у 215 сандука налазило 8.193,640 кг драгоцености) у ствари била 38 кг. С друге стране, имамо податак да су четири сандука, у којима је био депозит Музеја императора Александра III, тежила 500 кг – тј. 125 кг по сандуку.

Целокупни садржај драгоцености Петроградске заложне банке је 27. новембра 1923. године из Котора пребачен бродом „Салона” за Бакар⁸⁶, а одатле возом за Београд, куда је доспео 3.12.1923. у поноћ⁸⁷. У Београд је

⁸² Ссудная Казна. Справка о случайной находке, 21.6.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/57).

⁸³ „40 hiljada kg zlata i srebra. Blago ruskih izbjeglica – Odvezli ga Englezi – Delegat Min. Financ. Požuruje izvoz”, *Večernja pošta*, No. 341, Zagreb, 23.8.1922.

⁸⁴ Видети напомену 83, и: „Rusko zlato i srebro”, *Večernja pošta*, No. 342, Zagreb, 24.8.1922.

⁸⁵ 16-й Протокол. Перевод. Белград, 1923. г. (Hoover, Girs coll. 47/7) „1. од злата: 8,203 кг заједно са драгим камењем; 2. од сребра: (А) 88 и 26,984 кг, или чистог сребра 24,735 кг; (Б) 84 и 1887,635 кг, или чистог сребра 1641,680 кг; (В) 83 и 7,825 кг, или чистог сребра бруто 175,657 кг, 1/3 тежине сребра: 58,583 кг или чистог сребра 51,233 кг. Свега чистог сребра 1.737,273 кг. Сребра непознатог садржаја 374,541 кг.”

⁸⁶ В. Н. Штрандтман – М. Н. Гирсу, 15.2.1923, № 1819, (Hoover, Girs coll. 47/7).

⁸⁷ 27-ой Протокол. Перевод. Сост. 7.12.1923, Белград. (Hoover, Girs coll. 47/7).

приспело свега 657 сандука са драгоценостима⁸⁸. Знамо да је 1920. у Котор приспело 1.618 сандука. У Београд је, дакле, дошао 961 (60%) сандук мање. Познато је да је док се Банка налазила у Котору продато најмање 40.000 килограма сребра и злата⁸⁹. Томе треба додати и 7.000 кг продатог сребрног новца Руске државне банке⁹⁰, те непознате количине продатих и украдених ствари – условно још 3.000 кг. Поделивши ту количину (50.000 кг) на број недостајућих сандука (961 сандук), видимо да би средња тежина по сандуку могла да буде 52 кг. Одбацивши две претходне екстремне вредности (38 кг и 154 кг) и узимајући као основицу за средњу вредност – средину између 52 кг и 125 кг (измерени сандуци музејских предмета), добијамо као коначну средњу тежину 88 кг по сандуку.

Ако је установљено да је првобитно било 1.618 сандука, и ако се може претпоставити да је њихова просечна тежина била 88 кг, то значи да је тежина целокупног терета допремљеног у Београд била 57.816 кг (88 кг x 657 сандука) или, грубо речено, шест вагона. Ако се томе дода тежина недостајућа 961 сандука (претпостављене средње тежине од 88 кг) од укупно 84.568 кг – може се израчунати да је (приближна) целокупна тежина блага Петроградске заложне банке допремљене из Русије у Котор износила 142.384 кг или 14 вагона. То се свакако не поклапа с првобитним податком од „око 25 вагона”). Дакле, могуће је претпоставити да ни првобитна руска процена од „око 25 вагона”, очигледно, није била реална.

Занимљиво би било осврнути се и на опречне тврдње Врангелових присталица и његових противника о томе шта је до 1923. године заправо, било продавано: да ли само залози, како се званично тврдило, или и депозити (који никако нису смели бити отуђивани)?

Посматрајући састав драгоцености⁹¹, може се уочити да је само *залога* у Петроградској заложној банци било 700 сандука (22.300 залога). Тешко је претпоставити да су сви залози (тј. 700 сандука са залозима) били продати. Познато је да је продато 40 тона сребра, тј. 455 сандука (455 сандука по 88 кг). Осим тога, продаван је и сребрни новац (седам тона) и још неке драгоцености, те се може претпоставити да је додатно продато или враћено власницима око 13 тона драгоцености, тј. 148 сандука. Но, у Београд је допремљено само 657 сандука са драгоценостима. То отвара питање: Шта се догодило са преосталих 358 сандука

⁸⁸ 27-ой Протокол. Перевод. Сост. 7.12.1923, Белград. (Hoover, Girs coll. 47/7).

⁸⁹ „40 hiljada kg zlata i srebra. Blago ruskih izbjeglica – Odvezli ga Englezi – Delegat Min. Financ. Požuruje izvoz”, *Večernja pošta*, No. 341, Zagreb, 23.8.1922.

⁹⁰ К. А., „Серебрянные операции Врангеля”, *Дни*, № 195, Берлин, 23.6.1923.

⁹¹ А. Шелест, „Операции с Ссудной Казной”. *Последняя Новост*, № 942, Париж, 18.5.1923. г.; такође и: Содержание Ссудной Казны. 11.8.1921. (Hoover, Wrangel coll. 154/58).

који недостају (да би се дошло до коначног броја од 1.618 сандука, колико је стигло у Котор)? Зна се да је неколико сандука украдено из магацина у Котору, али је ипак недостајало око 350 сандука.

Као неминован намеће се закључак да је у Котору било више продаја но што је данас познато, те да очито нису били продавани само залози, како се званично тврдило, већ и депозити (што се није смело по свим правним основама)! Посебно је занимљиво да се нигде више не помињу депозити драгоцености Руског музеја императора Александра III, ни нумизматичка збирка великог кнеза Георгија Михајловича, који су се налазили између 580 сандука депозита Петроградске заложне банке. У круговима руских избеглица кружиле су гласине да је тај део драгоцености доспео у Музеј кнеза Павла у Београду...

Епилог

На једно од основних питања: колико је сандука са драгоценостима заиста нестало од 1927. до 1941. године, тј. до немачке окупације Југославије током Другог светског рата, вероватно никада нећемо добити тачан одговор. Али после немачке окупације Београда 1941. године све драгоцености које су преостале у магацинима Министарства финансија, запленили су Немци. На молбу руског избегличког квислиншког руководства, упркос противљењу Недићеве владе, а на интервенцију немачког опуномоћеника за привреду др Франца Нојхаузена, руским квислинзима су предата 122 велика сандука који су у Руски дом у Београду били допремљени немачким камионима⁹². Тешко је прихватити да су та 122 сандука представљала целокупан остатак драгоцености Банке, јер је могуће претпоставити да су хаос Априлског рата и прве године окупације погодовали „ишчезавању” додатног, непознатог броја сандука. У сваком случају, изгледа да је током 18 година, од 1924. до 1942. године, број сандука био смањен на 535 (или у просеку један сандук сваке две недеље). Ако је судити по томе, „Српско-русска комисија”, Гензел, Миткевич и К^о очигледно нису ленствовали.

У мају 1942. године било је формирано Посебно одељење руске (квислиншке) Управе („*Особый Отдел Бюро Русской эмиграции в Сербии*”), које је даље водило послове око „ликвидације” драгоцености⁹³. Објављена су правила за издавање залога/депозита, али су била тако формулисана да се, заправо, нису могла испунити. Вршена је продаја мање вредних предмета у специјално за ту сврху отвореном комисиону

⁹² Вл. А. Маевский, *Русские в Югослави*. Том 2, New York 1966, 349.

⁹³ „Русское Бюро сообщает: Инструкция Но. 4 Особого Отдела Бюро Русской эмиграции в Сербии”. *Новый Путь*, Но. 14, Белград 10.5.1942.

„за потребе руске емиграције”. Предмети су мењали власништво испод руке – углавном са Гестапоом и немачким официрима. Гласине о томе су колале у руским, аутсајдерским избегличким круговима. Генерал Крејтер, шеф руских квислинга, у својим је новинама „Новый Путь”, бр. 21 из 1942. године наредио да све оне који шире такве гласине треба пријавити агенту Гестапоа при Руском бироу⁹⁴.

Активности Посебног одељења несметано су се наставиле све до септембра 1944. године, када је, због надирања партизана и Црвене армије, била организована евакуација последњих остатака Петроградске заложне банке. Одабрани су најдрагоценији предмети, које је генерал Крејтер у два наврата немачким војним авионима послао у Беч. О њиховој даљој судбини није ништа познато⁹⁵. Након те „акције спасавања”, преостало је 20 сандука.

Од маја 1942. до августа 1944. године (дакле, за 112 недеља) „ликвидирана” су 102 сандука драгоцености (дакле, током тог времена „ликвидиран” је скоро један сандук недељно). По томе се може закључити да је то Посебно одељење било вредније од свог претходника Српско-русске комисије.

Последњих 20 сандука камионом је преко Беча било послато у Минхен, да би били предати каси „Руске ослободилачке армије” – (РОА) генерала Власова. Међутим, од те акције није испало ништа. Сандуци су пали у руке америчке војске, која је заузела Минхен, и 7. октобра 1948. године били су предати шефу руске емиграције у Минхену, генералу Глазенапу. Ипак, том приликом није предато 20, већ само 18 сандука, јер су два „нестала” приликом транспорта. У њима је био углавном сребрни лом, поломљени ножеви, кашике, виљушке и доста старинских икона (вероватно остатак збирке Кијевског комитета?). Генерал Глазенап је најпре предложио митрополиту Анастасију (Грибановском), пројерарху Руске заграницне православне цркве да преузме те сандуке, због доста великог броја икона у њима. Но, због нејасних разлога, митрополит није прихватио тај предлог. Затим је Глазенап предложио кнезу Белоселском-Белозерском, једном од представника организације руских емиграната у Америци, да их преузме. Али та организација није имала новаца да сандуке транспортује у Америку. Најзад, генерал Глазенап је продао тих последњих 18 сандука неком Швајцарцу за 32.000 DEM. Новац је предао Председништву руске колоније у Минхену⁹⁶. Тако је после 28 година „ликвидиран” и последњи од 1.618 сандука драгоцености које су доспеле у Котор 1920. године.

⁹⁴ Вл. А. Маевский, *Русские в Югослави*. Том 2, New York 1966, 350.

⁹⁵ Вл. А. Маевский, *Русские в Югослави*. Том 2, New York 1966, 351.

⁹⁶ Вл. А. Маевский, *Русские в Югослави*. Том 2, New York 1966, 352.

Ритам те „ликвидације” био је заиста на неки начин фасцинантан: за 28 година, или неких 1.500 недеља, „ликвидирано” је свих 1.618 сандука, дакле у просеку око један сандук недељно:

ГОДИНА	МЕСТО	БРОЈ САНДУКА
1920.	Котор	1.618
1924.	Београд	657
1942.	Београд	112
1944.	Беч	20
1948.	Минхен	18 (142) 0

Током тог времена власници депозита и залога видели су најмање користи од тих активности. Највише су профитирали енглески купци „сребрног лома”, „Гајдукови”, „Тизенгаузени”, „Уварови”, „Чабовски”, „Гензелеји”, „Миткевичи”, гестаповски функционери – „купци” за време окупације Београда, и њихови руски помагачи – разни „Крејтери & Со”...

Summary

Jovan Kačaki

The Fate of the Saint Petersburg Pawn Bank's (Петроградская ссудная касса) Treasure in Yugoslavia 1920–1944

The text follows a brief history of the treasure of the Saint Petersburg Pawn Bank (silver and gold objects – given in pawn and deposits), brought to the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes during the Civil War in Russia in 1920. The object of the research was the activity of prominent political leaders – refugees, their collaboration with foreign, notably British auction houses as well as the activity of the Financial Administration within the Chief of Staff of the Russian Army. In the campaign of „alienation” of the Bank's gold and silver deposits, by the end of 1944 its stock was reduced through theft, sale, fraud and (least of all) return to original owners from 1,618 boxes (estimated weight 140 tons) to only 20 boxes. The last boxes were evacuated by Russian refugee quislings to the German Reich. After the collapse of the Reich, they were sold in 1948 in the American Occupation Zone for a fraction of their actual value. The text is based on available archive material, news reports and memoir literature.

ИЗ ИСТРАЖИВАЊА RESEARCHES

Милош Тимоџијевић

УДК 808.61–311

Називи улица Чачка 1893–1992. Један век изграђивања колективног идентитета

Апстракт: Рад је посвећен праћењу свих промена назива улица у Чачку у току једног века, као посебном виду традиције којом се покушавао остварити колективни идентитет локалне средине, у зависности од разних политичких и идеолошких оријентација власти у граду и шире друштвене заједнице.

Развој и ширење урбаних целина, регулисање и просецање нових улица, изискује и потребу давања имена новим саобраћајницама. Поред основног задатка за олакшавање рада администрације и бољег сналажења у граду, давање назива улицама увек представља организовани покушај друштва да будућим генерацијама пренесе одабране културне и историјске вредности како би се сачувале од заборава и послужиле као узор младим нараштајима. То је један од начина на који држава или локална заједница утиче на свест савременика и на дужи период обезбеђује стварање пожељног колективног идентитета. Називи који се дају улицама представљају прихваћену и владајућу државну и друштвену политику у домену обележавања традиције, тиме што се сугерише сећање на одређену личност, догађај, покрет, географску област, просторну целину, историјско раздобље. Имена улица, попут имена школа, могу бити добар показатељ и како се прошлост политички инструментализује и идеологизује.¹

Након коначног одласка Турака из Чачка 1830. године, насеље је остало са свега 900 становника. То је била једна од најмањих вароши у ондашњој Србији. Деценије које су следиле нису Чачку донеле већи економски просперитет, па ни знатније повећање броја житеља града, а самим тим изостало је и ширење и урбанизовање насеља.² Пошто је Србија стекла потпуну независност 1878. године, долази до великог, до тада непознатог, замаха трговине у Чачку. Новчана привреда продрла

¹ Мирослав Јовановић, „У лавиринту традиција: од 'Св. Саве' до 'Митраљете' и 'Ћићка'”, у: *Годишњак за друштвену историју*, IV–1, Београд 1997, стр. 99.

² Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1934–1914*, München 1989, str. 104.